

ПУТОВАЊЕ И НАДЗОР У ХАБЗБУРШКОЈ МОНАРХИЈИ У ВРЕМЕ ПРОСВЕТИТЕЉСТВА

Јован Пешаљ

UDK: 910(436-89)“17“

Апстракт: У другој половини 18. века, Хабзбуршка монархија, прва на простору југоисточне Европе, уводи модерне технике контроле мобилности. Хабзбуршке реформаторе су једним делом инспирисале идеје аустријског просветитељства, да се друштво може променити просвећеним реформама одозго и да држава треба да игра кључну улогу у овом развоју. Држава је настојала да упозна друштво и да га стави под контролу, посебно покретљиве групе. Стога се уводе нове технике контроле мобилности. Централна тела преузимају искључиву надлежност да уређују кретање људи и робе; уводе се нове мере идентификације. Најпре је било уређено кретање појединих група, посебно странаца из Османског царства током 1760-их, а затим и осталог становништва, све до увођења националних пасоша 1801. Неке од кључних промена у контроли мобилности су се десиле или су започете у доба просветитељства, а поједине дилеме са којима се централна власт суочавала остале су нерешене до данас.

Кључне речи: Хабзбуршка монархија – 18. век, контрола мобилности, пасоши, османски поданици, просвећени апсолутизам.

Током 18. века модернизаторске тенденције просветитељства и идејних покрета који су му претходили утичу на законско уређивање путовања, посебно на подручју Хабзбуршке монархије. То је била манифестација ширег покрета да се промени и побољша друштво интервенцијама централне власти. Модерна професионална бирократија која је у ово време настајала и у Хабзбуршкој монархији настојала је да што боље упозна, надзире и уреди друштво како би њиме боље управљала. Добра управа је требало да доведе до напретка привреде, раста броја становника и богатства, те тиме и до већих пореских прихода. Током владавине Марије Терезије (1740–1780) и Јозефа II (1780–1790) систематски се спроводе пописи становништва, стоке и кућа, додељују се кућни бројеви.

Контрола људи у покрету, а посебно странаца, који се нису налазили под потпуном јурисдикцијом хабзбуршке државе, била је посебан изазов за државну администрацију. Стога су власти настојале да направе што јаснију разлику између страних и домаћих поданика, као и да уреди и надзире кретање како на границама тако и у унутрашњости. Једно од средстава контроле мобилности становништва биле су путне исправе. У њиховој еволуцији се може видети како се државна контрола развијала и како се

однос између просвећене државе и појединаца мењао и добијао модерне особености. Посебно значајну улогу у овом развоју играли су странци из Османског царства.

*

Странци наравно нису били једина нити прва група чије је кретање дошло под надзор централних власти. Током 18. века хабзбуршка држава преузима надлежност од покрајинских институција, земљопоседника, цркве и других корпоративних тела, како би контролисала кретање и уређивала боравак ван места пребивалишта. Хабзбуршка монархија је била посебно заинтересована за мањине и маргиналне групе, какве су били протестанти, скитнице и просјаци. У другој половини 18. века централне власти обраћају пажњу и на групе које су често путовале као и на стране путнике. На крају овог процеса систематски се уређује кретање целокупног становништва Монархије. Друга особеност овог процеса је да се кретање најпре уређује на границама и у престоници, и да се одатле шири на унутрашњост.

Историја путних исправа је дуга. У разним формама и функцијама оне су се користиле и у претходним епохама.¹ Њихова употреба је била, међутим, пре изузетак него правило, јер им је првенствена функција била заштита носиоца. Оне нити су биле индивидуализоване, нити у вези с држављанством. Неке од ових особености ће се променити управо у 18. веку.

Поређење с хабзбуршким суседима је у овом смислу индикативно. Путници у Османском царству нису у начелу морали да поседују личне путне исправе. Дипломате и гласници су имали код себе писма за домаћине и успутне заповеднике, која су имала заштитну функцију. Обични странци су добијали право на слободан пролаз и боравак (осм. *amân āmm*), који је важио за читаву групу, односно држављане одређене државе и у начелу је био временски ограничен на годину дана. Није било потребе за личним документима пошто је читава заједница гарантовала за појединца. Појединац је посматран, пре свега, као припадник заједнице. Заштита заједнице је често стога имала за последицу мање или више строг надзор над свим члановима групе. Пример за то су заједнице француских и венецијанских држављана у Османском царству. На њиховом челу су били конзули које су именовале њихове матичне државе. Због свега овога лична индентификација је била сувишна.²

И када странци нису чинили чврсту заједницу, те су морали да буду третирани као појединци, индивидуалне путне исправе најчешће нису коришћене. Мада су појединци који су долазили да купују производе за османски двор и високе османске великодостојнике добијали званичне путне исправе за пут у Венецију, већина османских

¹ О путовању и путним исправама у средњем веку види: Valentin GROEBNER, *Der Schein der Person. Ausweise, Steckbriefe und Kontrolle im Mittelalter*, München 2004.

² Maria Pia PEDANI, *Dalla frontiera al confine*, Venezia 2002, 20–21, 99–101, 103. О положају странаца носиоца амана, мустемина види Александар ФОТИЋ, "Институција амана и примање подаништва у Османском царству: пример сремских манастира 1693–1696", *Историјски часопис* 52/2005, 225–255. Француски трговци у османским земљама су у појединим местима, где је толеранција према хришћанима била већа, имали већу слободу, на пример у Смирни. У мање толерантним срединама, као што је Александрија у Египту, бавили су се искључиво пословима и били су под строгим надзором конзула. Види J.-P. FARGANEL, *Les marchands dans l'orient méditerranéen aux XVIIe et XVIIIe siècles: la présence française dans les échelles du Levant (1650–1789)*, I-II, Paris 1992. (докторска дисертација у рукопису).

трговаца их није имала. Довољно је било да имају здравствену потврду из лазарета да су издржали карантин, тј. да су здрави. Због верских и етничких разлика, османски трговци у Венецији нису чинили компактну групу, те она није могла да гарантује за поштење и солвентност појединаца. И поред тога, венецијанске власти нису покушале да ово питање реше тако што би тражиле да појединци имају персонализоване исправе помоћу којих би могли да буду идентификовани. И када су издавале путне исправе појединцима, на пример за путовање у граничним областима, где је сумњичавост према странцима била изражена, османске власти нису у документе уносили лични опис који би омогућио независну идентификацију, већ само име и статус.³

Половином 18. века стање у Хабзбуршкој монархији се у понечему разликовало. Највећи део становника није могао да путује потпуно слободно и морао је да тражи дозволу надлежних власти. Али контрола није увек и на сваком месту била делотворна, што је омогућавало појединцима да путују без дозволе. Тако је млади крајишки официр из Срема, Симеон Пишчевић, током одсуства отпутовао за Беч преко Пеште 1753. године без дозволе и знања претпостављених. Његов боравак у Пешти је прошао неопажено. Међутим, у Бечу се сусрео с новим системом контроле, који је у наредном периоду постао узор и за остале делове Монархије. Најпре га је на ободу хабзбуршке престонице сачекала стража, која је прихватила решење о одсуству као легитимну путну исправу и његово објашњење да је дошао да тражи заостале плате. Неколико дана касније градска стража га је обишла како би се поближе распитала зашто се задржавао у престоници. Мада је његово изговарање болешћу прихваћено, Пишчевић није желео да даље изазива судбину, те се у наредним данима скривао.⁴

Случај с Пишчевићем илуструје да су се мере за надзор мобилности најпре уводиле и испробавале у градовима, да би затим заживеле и на територији целе државе. У 18. веку, град са својим чврстим и добро чуваним зидинама био је узор за територијалну државу која је настајала. То се посебно односило на престоницу, Беч. И мере против просјака и других група које је држава желела да надзире примењивале су се најпре и најделотворније у Бечу. У том погледу Хабзбуршка монархија није била усамљени случај. Проблеми с којима су се суочавали велики градови били су у основи слични, и власти су свуда желеле да боље упознају градски простор и да контролишу кретање људи и ствари. У Француској су странци најделотворније и најужорније надзирани у Паризу. Хабзбуршки двор је зато настојао да се обавести о начину функционисања париске полиције. На молбу бечког двора, начелник париске полиције Сартин (*Sartine*) је 1770. године наредио комесару Лемеру (*Lemaire*) да преради *Mémoire sur l'administration de la police de Paris*, у коме се објашњавало како функционише париска полиција. Овај текст је преведен на немачки и издат у Бечу 1790. године.⁵ Улога Беча, као места где се најпре примењују нове и модерне методе контроле, видљива је и током каснијих реформи, као што су пописи странаца.

У хабзбуршким покрајинама, најпре је уређена мобилност најпокретљивијих група, посебно трговаца. За разлику од већине хабзбуршких поданика, који су морали да

³ PEDANI, *Dalla frontiera al confine*, 104–107, 110–111.

⁴ Симеон ПИШЧЕВИЋ, *Живот генералмајора и кавалера Симеона сина Стефана Пишчевића*, Нови Сад 1998, 145, 147, 158–159.

⁵ Vincent DENIS, "La circulation des savoirs policiers en Europe dans la seconde moitié du XVIIIe siècle", *Les Circulations internationales en Europe, années 1680–années 1780*, (уредили Pierre-Yves Beaurepaire и Pierrick Pourchasse, Rennes 2010, 213–221.

имају добар разлог за путовање и сагласност власти, трговци су се кретали доста слободније. Иван Баљевић, синдик вароши Карловаца у Срему, компромитовао се у служби, те је 1757. године одлучио да се исели у Русију. Пошто као државни службеник није могао путовати без дозволе претпостављених, набавио је трговачки пасош на туђе име, с којим је без већих проблема стигао до Беча. Одатле је успео да се исели преко Пољске у Русију, без сагласности и дозволе аустријских власти вероватно се и даље лажно легитимишући као трговац.⁶

Једна од првих техника контроле мобилности трговаца која се уводи је поседовање пасоша. Пасоши су тако постали обавезни у одређеним случајевима. Под утицајем камералистичких идеја о трговини као извору богатства државе и позитивном спољнотрговинском билансу као показатељу напретка, уводе се контроле промета робе. Једно од средстава контроле су били такозвани трговачки пасоши. Уколико је неко желео да увезе страну луксузну робу или да извезе новац и драгоцености, морао је да затражи сагласност Трговачког директоријума (нем. *Kommerziendirektorium*) који је издавао трговачке пасоше (нем. *Kommerzpässe*). На тај начин уређено је кретање, мада не толико људи, колико робе. Стога се у њима роба детаљно описивала, док је носилац исправе некада остајао непоменути.⁷ Пасоши су били неопходни и за промет оружја, које се није смело извозити без изричите дозволе. Ове мере се нису увек доследно примењивале. Тако је одлуком од 11. марта 1752. године бечки двор дозволио трговцима из Османског царства који су куповали оружје у Монархији да путују без пасоша, само с потврдом да су платили царину.⁸

Током 1750-их и 1760-их, Хабзбуршка монархија је отишла корак даље у контроли мобилности, систематски уређујући боравак и кретање османских поданика. Од султанових поданика се очекивало да поседују османску исправу помоћу које су могли да докажу да су османски поданици, здравствену потврду и пасошко писмо (нем. *Passbrief*) као доказ да су у хабзбуршке земље ушли на прописан начин и да у њима законито бораве. Попис османских трговаца с боравиштем у Бечу, током зиме 1766–67. године, показује да је већина од 268 чланова ове заједнице могла да покаже путне исправе или неке друге личне документе. Велики број, међутим, није имао све што је било неопходно. Ево неколико примера. Емир Исмаил (Ismael), 25 година, родом из Коње (Копуа) у Анадолији, дошао је у хабзбуршке земље преко Венеције и Трста. Имао је венецијанску здравствену потврду (да је издржао карантин), али не и друге путне исправе, већ је по хабзбуршким покрајинама и Италији путовао без пасоша, с објашњењем да му то као “рођеном етничком Турчину” (нем. *geborener Nationaltürk*) није било потребно. Бењамин Коен (Coin), Јеврејин родом из Касторије (Kastoria) у Македонији, с боравиштем у Београду, имао је код себе хабзбуршки пасош и здравствену потврду, које је добио у Земуну, где је прешао границу, али не и харачку цедуљу, којом би доказао да је активни османски поданик. Стефан Анамас, Јерменин

⁶ ПИШЧЕВИЋ, *Живот генералмајора и кавалера*, 263, 269–270.

⁷ Hanelore BURGER, “Passwesen und Staatsbürgerschaft”, *Grenze und Staat. Passwesen, Staatsbürgerschaft, Heimatrecht und Fremden gesetzgebung in der österreichischen Monarchie 1750–1867*, (уредили Waltraud Heindl и Edith Sauer, Wien 2000, 51, 53–55.

⁸ Дворска наредба од 11. марта 1752, бр. 179, *Sammlung aller k. k. Verordnungen und Gesetze vom Jahre 1740. bis 1780., die unter der Regierung des Kaisers Joseph des II. theils noch ganz bestehen, theils zum Theile abgeändert sind, als ein Hilfs- und Ergänzungsbuch zu dem Handbuche aller unter der Regierung des Kaisers Joseph des II. für die k. k. Erbländer ergangenen Verordnungen und Gesetze in einer chronologischen Ordnung* (даље *Verordnungen und Gesetze*), 8 томова, Wien 1786–1787, том 1, 352.

родом из Нахичевана (Nakhchivan) у Персији, није имао никакве путне исправе, а Јован Милетић, из Сарајева у Босни је могао да покаже харачку цедуљу, којом се легитимисао као активни османски поданик, али не и пасош и потврду да је издржао карантин. Без ових докумената је путовао по хабзбуршким земљама, и ван њих, све до Италије и Лајпцига у Саксонији.⁹

Постоји више разлога зашто су османски поданици били једна од првих група чије је кретање уређено. Трговци из Османског царства су уживали посебне привилегије, још од 1718. године и мировног конгреса у Пожаревцу. Били су оптерећени ниским царинама 3–5%. То им је омогућило да задрже утицај у хабзбуршкој трговини, посебно у деловима Угарске.¹⁰ Надзор њихове мобилности је омогућавао хабзбуршком двору да њихове активности стави под контролу, пошто једнострана измена мировног уговора, који је уређивао њихов статус, није била могућа. Међутим, уколико су се хабзбуршке власти пре свега руководиле економским разлозима, очекивало би се да се сличне мере надзора уведу и према трговцима из других земаља, који су, према мишљењу хабзбуршких министара, били превише утицајни у хабзбуршкој економији (нпр. из Велике Британије, Холандије, немачких кнежевина). Можда је уређење положаја османских поданика било олакшано чињеницом да Османско царство није имало ни сталне дипломатске представнике ни конзуларну службу. Вероватно је од посебног значаја било то што, као и у Венецији, османски трговци нису чинили компактну заједницу, која би могла да јемчи за појединце. Пословали су самостално, или у трговачким друштвима али су они обично били једини чланови друштва који су боравили у Монархији. Остали чланови друштва су послове водили из Османског царства. Пошто није могла да добије јемство заједнице, хабзбуршка централна влада је стога настојала да успостави непосредну везу с појединцем. Решење за овај проблем били су индивидуализовани пасоши, с личним описом појединца. Они су омогућавали делотворну идентификацију без гаранција са стране.

Тако су путници из Османског царства постали једна од првих група која је морала да има путне исправе с личним описом, и чији је боравак у хабзбуршким покрајинама од тада систематски и свеобухватно био надзиран и контролисан. Наредба од 16. јуна 1768. године уредила је улазак и боравак османских поданика у земљама под влашћу Беча. Путници без османског пасоша или харачке цедуље, којима би доказали да су активни османски поданици, нису убудуће смели да пређу границу. Уколико су с неважећим исправама или без њих већ боравили на хабзбуршкој територији, имали су да буду или протерани или натурализовани. Они који су имали потребне османске исправе могли су да уђу у Хабзбуршку монархију и да након издржаног карантина добију здравствена уверења (нем. *Sanitätsfoede*) и бесплатан пасош, који је важио годину дана. У пасошу, који су издавали војни заповедници на граници, налазио се лични опис путника, брачни статус, вероисповест, место рођења и покрајина, место боравка, куда иде, којим путем и колико намерава да се задржи у хабзбуршким земљама. Централна

⁹ Polychronis K. ENEPEKIDES, *Griechische Handelsgesellschaften und Kaufleute in Wien aus dem Jahre 1766 (ein Kon-skriptionsbuch) aus den Beständen des Wiener Haus-, Hof- und Staatsarchiv*, Thessalonike 1959, 42–46; Аустријски државни архив, Беч, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Türkei V 27, Konv. 7, *Konskription der Türken und türkischen Untertanen in Wien*, 1766, 12–13, 24–26, 77–78, 188–189, 228–235

¹⁰ Детаљније о томе у Јован ПЕЅАЉИ, “Making a Prosperous Peace: Habsburg Diplomacy and Economic Policy at Passarowitz”, *The Peace of Passarowitz, 1718*, (uredili Charles Ingrao, Nikola Samardžić i Jovan Pešalj), West Lafayette, IN 2011, 141–157. Текст хабзбуршко-османских уговора о миру и о трговини и навигацији из Пожаревца у Vendramino BJANKI, *Istorijski izveštaj o Požarevačkom miru*, Požarevac 2008.

влада, преко листе путника који су пролазили кроз карантине, није имала само увид у то колико је путника прелазило границу, већ и кроз која места су пролазили након тога – пошто су султанови поданици морали да се пријављују надлежним властима кад год би стигли у неко место. Након општег пописа османских поданика у Хабзбуршкој монархији који је овом приликом наређен, сваки град и покрајина су морали да шаљу редовно у Беч ажуриране спискове султанових поданика који су тамо боравили, при чему је у Бечу вођен централни регистар странаца из Османског царства.¹¹

Обавезна употреба пасоша, инсистирање да они садрже личне податаке, укључујући и опис особе, биле су модернизаторске и иновативне промене, нарочито када се упореде са савременим османским пасошима. Такође, модерно је било и то што је издавање путних исправа уређивала централна власт. Друге институције и тела могле су и даље да издају неке од ових докумената, али не више зато што су то била њихова древна права, већ због тога што им је централна власт то дозволила и што су следили њена упутства. С друге стране, неке функције пасоша су остале непромењене. Није успостављена веза између држављанства и пасоша, како би свака држава била дужна да издаје пасоше својим грађанима. Штавише, у случају османских трговаца, и у низу других случајева, за путника је било корисније да има пасош земље кроз коју путује, него оне из које долази. Тако је хабзбуршки пасош био за странце много вреднији од пасоша који су им издати у домовини, јер је изазивао мање подозрења локалних власти и имао већу моћ заштите.¹²

Такође, издавање и изглед путних исправа били су неуједначени. Без пасоша су кроз читав 18. век могле да путују и калфе у потрази за послом, као вековима пре тога. Патент о исељавању од 10. августа 1784. године прописивао је да калфе на путу морају имати код себе *Kundschaftzettel* коју је издао еснаф и сагласност војних власти, уколико су били хабзбуршки поданици из аустријских и чешких земаља и подлежали војној обавези. Посебне пасоше имали су такозвани “трансмигранти” (нем. *Transmigranten*), колонисти насељавани у пусте крајеве Угарске, посебно у јужне покрајине. Пасоши које су поседовали омогућавали су им слободан пролаз кроз хабзбуршке земље до, рецимо, Баната, и помоћ локалних власти у настањивању и прилагођавању на живот у новим крајевима. Било је и необичних мотива за издавање пасоша. Године 1770. државни канцелар, кнез Кауниц, издао је пасоше студентима сликарства како би се могли слободно кретати по унутрашњости, а да не буду осумњичени да су страни шпијуни. Централне власти су дозвољавале читавом низу цивилних и војних институција – почев

¹¹ Дворска наредба од 16. јуна 1768, бр. 1012, *Verordnungen und Gesetze*, том 5, 328–336, 338–342; преглед мера којима се уређивао статус и кретање османских трговаца у Јован ПЕЅАЉ, “Habsburg Monarchy and Ottoman Foreigners in the Eighteenth Century”, *Power and Influence in South-Eastern Europe, 16-19th Century*, (uredili Maria Baranova, Plamen Mitev, Ivan Parvev и Vania Racheva), Berlin 2012 (u štampi).

¹² Тако је 1756. године мајор Симеон Пишчевић, који је у међувремену прешао у руску службу, допутовао кроз Пољску до хабзбуршке Угарске. Како је Хабзбуршка монархија тада улазила у сукоб с Пруском и била у страху од пруских шпијуна, његов руски пасош писан ћирилицом изазвао је неповерење комесара генерала Стараја, па је заустављен у близини града Еперјеша и стављен под стражу. Када се пожалио руској амбасади у Бечу на овакав третман, руски посланик му је послао пасош који је издао аустријски двор, вероватно државни канцелар Кауниц. Пасош с аустријским државним печатом био је документ који су све цивилне и војне власти уважавале, те је Пишчевић могао да настави своје путовање и послове неометано. У знак извињења локални комесар му је издао и посебан пасош за несметано путовање по Угарској, али га је увређени Пишчевић одбио као сувишан. Да га је прихватио, путовао би с три пасоша, од чега два страна. Пишчевић је крајем исте године добио с бечког двора посебан пасош за кретање дуж границе са Османским царством, односно у зони у којој се кретање посебно контролисало, и још један 1757. године, када је ушао у хабзбуршке земље да купи коње за руску царску ергелу. Види ПИШЧЕВИЋ, *Живот генералмајора и кавалера*, 168–173, 239–248, 261–262, 299.

од централних тела и комисија преко локалне администрације, градских магистрата, заповедника тврђава на граници и у унутрашњости до појединих земљопоседника и црквених великодостојника – да издају путне исправе за одређене врсте путовања.¹³

*

Зашто долази до уређења путовања и до промене изгледа путних докумената? На који начин се може објаснити повећани интерес државе да уреди и контролише кретање људи на својој територији у другој половини 18. века? Зашто је узредна последица мера које су уређивале кретање била настајање нових ограничења и забрана? Одговор на ова питања је у тесној вези с развојем просветитељства (нем. *Aufklärung*) на простору Хабзбуршке монархије. Просветитељство је имало више лица. Једно је истицало људску слободу, равноправност, ослобађање од верских предрасуда, веру у кључни значај образовања за напредак човечанства. Ове идеје су утицале на увођење општег основног образовања у Хабзбуршкој монархији, верске толеранције, смањење утицаја цркве, хуманије казнено право. Друго лице просветитељства је била његова тежња, посебно изражена у немачким земљама, да реформише друштво одозго, не обазирјући се много на индивидуалне изборе и права, у складу с начелима просвећеног рационализма и апсолутистичког милитаризма. Вера европских просветитеља да се употребом здравог разума и научног метода може боље упознати и утицати на друштво, у хабзбуршким земљама је некада довођена до крајности, све до уверења Јозефа II из 1767. године како држава има право да, макар и силом, спроводи мере које имају за циљ опште добро.¹⁴

Ове силе су вршиле снажан утицај на развој контроле мобилности и еволуцију путних исправа. Још је 1752. године Марија Терезија направила разлику између путовања која су корисна за друштво и путовања на која путник одлази само ради личне користи или забаве. Три деценије касније Јозеф II је сматрао да су путовања младих племића бескорисна и сувишна. Због тога је у Патенту о исељавању из августа 1784. године забранио племићима млађим од 28 година да без сагласности двора путују у иностранство. Патент о исељавању је по први пут систематски уредио процедуру издавања пасоша за остале хабзбуршке поданике. Иако је прокламовао “слободу кретања” и забранио изричито само путовања ради луксуза, исељавања и противдржавне делатности, практично је ограничио сва кретања. На пут се убудуће није смело поћи без сагласности власти. Млади племићи су се барем могли слободно кретати унутар Монархије. Остало становништво није смело без дозволе напуштати границе свога округа и губерније. Војни обвезници су, поред тога, морали да траже дозволу војних власти.¹⁵ Дозволе за путовање су издавале централне институције или тела која су им потчињена, а локалне и покрајинске власти – као и институције с посебним правима, као што је била црква – изгубиле су права и надлежности које су

¹³ BURGER, “Passwesen und Staatsbürgerschaft”, 9–11, 63; Државна брига о колонистима није се завршавала издавањем пасоша. Болесни колонисти, као и они које би у пустим крајевима повредили разбојници, лечени су о државном трошку. Неколико оваквих случајева у Аустријском државном архиву, Беч, Finanz- und Hofkammersarchiv, Neue Hofkammer, Kaale Ö Akten 1537, Sanitäts- und Kontumazwesen, Ärzte und Chirurgen (1773–1774), листови 16–21 (207 Jan. 1773), 327–328, 330 (377 Dec. 1773), 596–608 (38 Apr. 1774); Franz SZABO, *Kaunitz and Enlightened Absolutism, 1753–1780*, Cambridge 1994, 201; ПИШЧЕВИЋ, *Живот генералмајора и кавалера*, 247–248.

¹⁴ SZABO, *Kaunitz and Enlightened Absolutism*, 288.

¹⁵ BURGER, “Passwesen und Staatsbürgerschaft”, 7, 12, 32–33.

до тада имале. Страх од странаца који би могли ширити превратничке идеје и страх од политичких немира након избијања Француске револуције довео је до још строжег надзора путовања, те су неке до тада повлашћене групе, на пример калфе, изгубиле привремено право на слободно кретање. Ради делотворније контроле су 1801. године уведени једнообразни пасоши за све хабзбуршке поданике.

Ова жеља да се друштво стави под контролу и да се њиме управља ради општер добра имала је у Хабзбуршкој монархији дугу традицију, старију од просветитељства. Интерес државе је често изједначаван са општим добром. У првој половини 18. века велики утицај на хабзбуршке министре имао је камерализам, политичко-економско учење које је комбиновало неке меркантилистичке идеје с практичним знањима и вештинама које су се односиле на управу. Камералистичке мере су имале за циљ да успоставе у држави "gute Polizey", односно уређено друштво и добру управу, те да повећају приходе и тиме војну снагу државе. Присталице камерализма су веровале да је човек по природи лењ и да се без спољних подстицаја његов живот своди на задовољавање основних нагона. Камералисти су полагали наде у централне власти, а не у корпоративна тела која су била или незаинтересована или су се активно одупирала да преузму мисију цивилизовања и реформи.¹⁶ То што је држава преузимала од аутономних тела и појединаца право да контролише кретање људи, било је у складу с очекивањима камералиста. Посебно су снажно утицали на увођење трговачких пасоша и сличних техника контроле путева новца и робе у хабзбуршким земљама.

Камералистичке идеје о томе да држава треба да има снажан утицај на друштво и економију, оставиле су дубок траг на просветитељство у Аустрији и другим немачким земљама. Прваци просветитељства у Монархији, на пример Јозеф Зоненфелс (Sonnenfels), били су у много тешњим везама с државом од француских просветитеља. И друге идеје које су утицале на уређење миграција аустријски просветитељи су такође наследили од камерализма, на пример идеју о потреби државе да има бројну популацију.¹⁷ Рестриктивне одредбе Патента о исељавању Јозефа II могу се објаснити управо оваквим утицајима.

Реформе у време просвећеног апсолутизма нису само смањивале слободе. Нема сумње ни да су едикти о толеранцији Јозефа II, којима су припадници верских мањина, протестанти, православни и Јевреји, добили многа права која су до тада била резервисана само за католике, проширили њихове слободе. Они су и непосредно подржавали слободу кретања, рецимо у случају протестантских свештеника, који су без пређашњих ограничења могли да похађају стране протестантске теолошке факултете.

Уверења да држава треба да игра кључну улогу у побољшавању друштва оснажили су и физиократски утицаји који су продрли у Хабзбуршку монархију. Многи хабзбуршки министри надлежни за питања кретања и контроле странаца били су присталице физиократских идеја. Пример за то је високи државни службеник Карл Цинцендорф (Zinzendorf), који се 1770. године вратио с пута по Европи као убеђени физиократа. Физиократизам је као економски правац истицао везу економије и популације, и благотворан утицај који могу да имају државне мере, закони и прописи. Уверење физиократа да је успешна она држава која је добро насељена и чији грађани

¹⁶ Charles INGRAO, "The Problem of 'Enlightened Absolutism' and the German States", *The Journal of Modern History*, 58/1986, Supplement: Politics and Society in the Holy Roman Empire, 1500–1806, 176–178; SZABO, *Kaunitz and Enlightened Absolutism*, 75–77, 201.

¹⁷ INGRAO, "The Problem of 'Enlightened Absolutism'", 173–178.

уживају у просперитету, несумњиво је била у складу с мерама хабзбуршке централне власти које су ограничавале емиграцију и стављале под строг надзор путовања висококвалификованих професионалаца. Пажња коју су физиократи поклањали администрацији је била у складу с тежњом хабзбуршке централне власти да формира компетентну и професионалну бирократију на чијем раду би почивала успешна држава.¹⁸

Физиократске идеје су успеле да потисну камералистичке утицаје у питањима опстанка унутрашњих царина и проглашавања слободне трговине. У томе су се сасвим разилазили с камерализмом. После дугих расправа и отпора конзервативне струје у хабзбуршкој централној власти, као и експеримената с проглашењем слободне трговине житом у Чешкој, коначно је била донета одлука о укидању унутрашњих царина у аустријским и чешким земљама, која је прокламована 15. јула 1775. године.¹⁹ Угарске земље су царински уједињене девет година касније.

Хабзбуршка политика се суочавала с многим ограничењима и отпорима и њена способност да утиче на друштво и да га мења имала је границе. Често су хабзбуршки службеници, задужени да спроводе реформе, били људи старог кова на који савремене идеје нису утицале.²⁰ Реформе је било тешко спроводити и у Угарској, пошто је тамошње племство љубоморно чувало своје сталешке привилегије и одбијало да примени многе мере централних власти. Тако су покушаји хабзбуршких власти да регулишу путовања и боравак торбара и трговаца ситницама, међу којима је било доста странаца, често наилазили на отпоре угарских жупанија и племића који су издавали тим трговцима посебне привилегије и дозволе.

*

До смрти Леополда II напори хабзбуршких власти да уреде мобилност и уведу путне исправе помоћу којих би је могле контролисати били су делимично успешни. Централна администрација је успела да преузме надлежност од самосталних тела и институција за уређивање путовања и боравака. Ограничила је или је одузела право земљопоседницима, жупанијама и покрајинским телима да самостално издају путна документа која су важила на њиховој територији. Централна власт претвара привилегије у законе. Тако, након тога, калфе су уживале право да се слободно крећу унутар и преко граница Монархије не зато што је то вековима била њихова привилегија, већ зато што им је држава то дозволила. Она је то право могла да им и ускрати, као што је учинила крајем 18. века.

Неки аспекти регулисања мобилности су се мењали спорије. Током времена пасоши су били све садржајнији и потискују остале путне исправе. Најпре су постали обавезни за поједине групе, а током времена и за остало становништво. Такође, лични

¹⁸ Christine LEBEAU, "Circulations internationales et savoirs d'État au XVIIIe siècle", *Les Circulations internationales en Europe, années 1680–années 1780*, (уредили Pierre-Yves Beaurepaire и Pierrick Pourchasse), Rennes 2010, 169–179; DENIS, "La circulation des savoirs policiers", 213–221; SZABO, *Kaunitz and enlightened absolutism*, 34–35, 83–84, 87

¹⁹ INGRAO, "The Problem of 'Enlightened Absolutism'", S165–S166; SZABO, *Kaunitz and enlightened absolutism*, 143, 146–153.

²⁰ Такав је био, рецимо, гроф Рудолф Хотек (Chotek), који је био на челу Трговачког директоријума од 1749. године, које је било утицајно тело задужено за питања трговине. Хотек је снажно утицао на ова питања све до своје смрти, 1771. године. Види SZABO, *Kaunitz and enlightened absolutism*, 146–153)

подаци, посебно описи, постали су основ идентификације, пошто је држава настојала да успостави непосредни однос с поданицима. Са друге стране, пасоши још нису били једнообразни, и нису били везани за држављанство, те су и даље издавани странцима. Мада су поједине мере које су уведене у доба просвећеног апсолутизма омогућиле слободније кретање и боравак појединим мањинским заједницама, веома су утицајне биле оне идеје које су наглашавале потребу за државном интервенцијом и потребу за потчињавањем личних жеља и планова општем, односно државном интересу. Усклађивање жеље да се делује у општем интересу, с једне стране, и жеље да се заштите индивидуалне слободе, проблем који је мучио људе у време просветитељства, с друге стране, није на задовољавајући начин остварено до данас.

(лекторисала др Марија Илић)

TRAVELLING AND SURVEILLING IN THE HABSBURG MONARCHY IN THE AGE OF ENLIGHTENMENT

In the second part of 18th Century, the Habsburg Monarchy introduced the first modern techniques of mobility control in Southeastern Europe. These measures were inspired by some ideas of Austrian Enlightenment, that society should be improved through the reforms from above, and that the state had to play the chief role in this process. The Habsburg statesmen tried to collect exact information about the population in order to be able to control it efficiently and to introduce reforms that should make it better. The authorities paid a special attention to mobile individuals and groups and, by introducing new mobility control policies, they changed the relations between the state and individuals. The central authorities assumed the right to authorize and allow travel, removing the privileges of intermediary bodies. They introduced new techniques of identification, based on individual physical traits, instead on social relations. First, a mobility of some groups was regulated, especially of the foreigners from the Ottoman Empire in 1760s. In the following decades, the majority of the population was subject to new mobility rules, and in 1801, uniform national passports were introduced. Thus, a modern regulation of travel has begun in the time of Enlightenment. The satisfactory solution for some dilemmas, faced by enlightened Habsburg statesmen, such as the balance between the obligations of the state to provide security and respect individual freedom in questions of travel, is still to be found.

Keywords: Habsburg Monarchy – 18th century, mobility control, passports, Ottoman subjects, Enlightened Absolutism.

Списак објављених извора и литературе

Hanelore BURGER, "Passwesen und Staatsbürgerschaft", *Grenze und Staat. Paßwesen, Staatsbürgerschaft, Heimatrecht und Fremden gesetzgebung in der österreichischen Monarchie 1750–1867*, (уредили Waltraud Heindl и Edith Sauer), Wien: Böhlau Verlag 2000, 1–172.

- Vincent DENIS, "La circulation des savoirs policiers en Europe dans la seconde moitié du XVIIIe siècle", *Les Circulations internationales en Europe, années 1680– années 1780*, (уредили Pierre-Yves Beaurepaire и Pierrick Pourchasse), Rennes: Presses Universitaires de Rennes 2010, 213–221.
- Polychronis K. ENEPEKIDES, *Griechische Handelsgesellschaften und Kaufleute in Wien aus dem Jahre 1766 (ein Konskriptionsbuch) aus den Beständen des Wiener Haus-, Hof, und Staatsarchiv*, Thessalonike 1959.
- J.-P. FARGANEL, *Les marchands dans l'orient méditerranéen aux XVIIe et XVIIIe siècles: la présence française dans les échelles du Levant (1650–1789)*, I-II, Paris 1992. (докторска дисертација у рукопису).
- Александар ФОТИЋ, "Институција амана и примање подаништва у Османском царству: пример сремских манастира 1693–1696", *Историјски часопис* 52/2005, 225–255.
- Славко ГАВРИЛОВИЋ, "Преводи турских фермана за регулisaње односа са Аустријом у другој половини XVIII и почетком XIX века", *Мешовита грађа* 19/1989, 51–72.
- Славко ГАВРИЛОВИЋ, *Прилог историји трговине и миграције: Балкан-Подунавље XVIII и XIX столећа*, Београд: Српска академија наука и уметности 1969.
- Valentin GROEBNER, *Der Schein der Person. Ausweise, Steckbriefe und Kontrolle im Mittelalter*, München: C. H. Beck 2004.
- Charles Ingrao, "The Problem of 'Enlightened Absolutism' and the German States", *The Journal of Modern History*, Vol. 58/1986, Supplement: Politics and Society in the Holy Roman Empire, 1500–1806, S161–S180.
- Kaisers Joseph II Verordnungen und Gesetze: Handbuch aller unter der Regierung des Kaisers Joseph des II. für die K. K. Erbländer ergangenen Verordnungen und Gesetze in einer Systematischen Verbindung enthält die Verordnungen und Gesetze vom Jahre 1780. bis 1784*, 18 томова. Wien: Johann Georg Moeste Verlag 1785–1790.
- Christine LEBEAU, "Circulations internationales et savoirs d'État au XVIIIe siècle", *Les Circulations internationales en Europe, années 1680– années 1780*, (уредили Pierre-Yves Beaurepaire et Pierrick Pourchasse), Rennes: Presses Universitaires de Rennes 2010, 169–179.
- Maria Pia PEDANI, *Dalla frontiera al confine*, Venezia: Herder 2002.
- Jovan PEŠALJ, "Habsburg Monarchy and Ottoman Foreigners in the Eighteenth Century", *Power and Influence in South-Eastern Europe, 16–19th century*, (уредили Maria Baramova, Plamen Mitev, Ivan Parvev и Vania Racheva), Berlin: Lit Verlag 2012 (у штампи).
- Jovan PEŠALJ, "Making a Prosperous Peace: Habsburg Diplomacy and Economic Policy at Passarowitz", *The Peace of Passarowitz, 1718*, (уредили Charles Ingrao, Nikola Samardžić и Jovan Pešalj), West Lafayette, IN: Purdue University Press, 141–157.
- Симеон ПИШЧЕВИЋ, *Живот генералмајора и кавалера Симеона сина Стефана Пишчевића*, Нови Сад: Матица српска 1998.
- Sammlung aller k. k. Verordnungen und Gesetze vom Jahre 1740. bis 1780., die unter der Regierung des Kaisers Joseph des II. theils noch ganz bestehen, theils zum Theile abgeändert sind, als ein Hilfs- und Ergänzungsbuch zu dem Handbuche aller unter der Regierung des Kaisers Joseph des II. für die k. k. Erbländer ergangenen Verordnungen und Gesetze in einer chronologischen Ordnung*, 8 томова, Wien: Johann Georg Mötzle, 1786–1787.
- Franz SZABO, *Kaunitz and enlightened absolutism 1753–1780*, Cambridge: Cambridge University Press 1994.